

ФИЛОСОФИЯ ИЛИМДЕРИ
ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ
PHILOSOPHICAL SCIENCES

Кулбаракова З.А.

**ЧЫНГЫЗ АЙТМАТОВДУН «АК КЕМЕ» ПОВЕСТИНДЕГИ
БАЛЫК ТОТЕМИ**

Кулбаракова З.А.

**TOTEM RYBY V POVESTI CHYNGYZA AITMATOVA
«БЕЛЫЙ ПАРОХОД»**

Z.A. Kulbarakova

**FISH TOTEM IN THE STORY OF CHYNGYZ AITMATOV
«THE WHITE STEAMBOAT»**

УДК:808.1 (575.2)(04)

Ч. Айтматовдун «Ак кеме» повестинде фольклордук издерден баланын балык болгусу келген кайталануучу сюжеттик-мотивди көрүүгө болот. Анын этимологиясы алгачкы коомдун дүйнө көз карашынан пайда болгон тотемдик, табуу жана ишеним формасынан турат. Жазуучу байыркы форманы чыгармага психологиялык жана социологиялык өңүттө чындыкка айландырып, баланын жан дүйнөсү аркылуу көркөм чагылдырган. Бир мааниси ак кемеге жетүү аракетин билдирсе, экинчи бир мааниси (архетиптик модели) аруулуктун түбөлүктүүлүккө айлануусу, руханий жан дүйнөнү сонсуз жашатуу идеясы. Бул балык тотеминин бирден бир белгилеринен.

Негизги сөздөр: бала, Ак кеме, балык, балык тотем, архетиптик модель, аруулук, түбөлүктүүлүк.

В повесте Ч. Айтматова «Белый пароход» можно увидеть следы фольклора, в котором мальчик хотел стать рыбой, повторяющийся сюжетный-мотив. Этимология стать рыбой обозначает формы табу, тотем и поверье, которое произошло от первобытных взглядов. Писатель древнюю форму в психологической и социологической среде реализовал как действительность и художественно изобразил через мировоззрение мальчика. Одно значение дополнить до парохода как рыба, другая идейная символизация унести духовное наследие навечно. Это один из знаков и символов тотема рыбы.

Ключевые слова: мальчик, Белый пароход, рыба, рыба-тотем, архетипическая модель, искренность, вечность.

In the story of Ch. Aitmatov «The White Steamboat», one can see traces of folklore that the boy wanted to become a fish, a repetitive plot-motif. The etymology of becoming a fish denotes the forms of the taboo, the totem, and belief, which came from primitive views. The writer of the ancient form in the psychological and sociological environment realized as a reality and through the worldview of the boy artistically depicted. One value to swim to the ship like a fish, another ideological symbolization is to carry away the spiritual heritage forever. This is one of the signs and symbols of the totem fish.

Key words: boy, White Steamboat, fish, totem fish, archetypal model, sincerity, eternity.

Киришүү. Ч.Айтматовдун «Ак кеме» повестинде фольклордук мотивдер чыгарманын ажарын ачып, баланын аруу дүйнөсүнүн ааламы катары чындык менен жалгандын, аруу менен каниетсиздиктин күрөшү катары окурманды ойлондурбай койбойт. Баланын ар бир кыймылы, сүйүнүчү, сезгичтиги, жан дүйнөсүндөгү гүлдөп жаткан талаалары, андан соң соолуп бараткан булактары чыгарманын бүтүндөй демин камтыган баян сымал. Баланын эки жомогу болоор эле, ал руханий байлыкты бийик тутуп, аруу сезимине ыйгарып, тереңге катып алган. Бирок баланын дагы бир арзуусу бар – ал, атасына – «Ак кемеге» баруу... жөн баруу эмес, балык болуп баруу... Балык болуу мотиви чыгармада баланын психологиялык ал-ахыбалын билдирип, мифология турмуштук-реалистик сүртүмдөргө айланган. Анын архетиптик моделине сүңгүп кире турган болсок, байыркы тотемизмге, андан кийинки кылымдарда жаралган тотем менен табунун ара-катышына, жана ошондой эле кыргыз элинин ишениминдеги балыкка болгон урматка барып такалат. Ч.Айтматов булардын көркөм-идеялык мазмунун дагы чеберчилик менен чыгарманын идеясынын бирине айландырган. Автордун дагы бир мыкты чеберчилиги десек жаңылышпас чыгарбыз.

Эмнеси болсо да, тосмо ойдогудай тосмо болду. Эми бала коркпой киринет. Тал кармап сууга түшөт да, ак көбүк агымга бой урат. Суу астында көзүн жумбайт. Анткени балыктар сууда көзүн ачып жүрөт эмеспи. А бала болсо бир күнү балык болуп кубулуп, алыс сүзүп кетсем дейт. [1, 42-б.] Чыгарманын башында эле окурман баланын балык болгусу келген

сюжет менен таанышат. Жазуучу баланын каалоо-тилегинен эле балыка айлануу мүмкүнчүлүгү бардай ой калтырат. Балык болуп кубулгуча түшө бергиси бар. А балык болуп сүзүп кетиш-көктөн эңсегени, суудан тилегени... [1, 43-б.] Балык болуу тилегинин этимологиясын карап көрөлү.

Алтайлардын жаратылыш эпосунда Теңир Үлген үч балык жаратып жер үстүнө ыргытат. Алар чоңоюп жер үстүн жондоруна кармап турушат. Үчөө үч багытты карап жерди үч тараптан кармап турушкан.

Tanrı Ülgen durmamış, ayrıca vermiş salık,

Bu dünyanın yaratılma, yaratılmış üç balık.

Bu büyük balıkların, üstüne dünya konmuş,

Balıklar çok büyümüş, dünyaya destek olmuş [24, 28].

Дүйнөнү балык жаратат деген мындай ишеним алгачкы коомчулукта «дүйнө эмнеден жаралган» - деген суроого жооп издеген алгачкы дүйнө көз карашында жаралган. Балык алгачкы коомдук көз караштагы тотемдерден. Бул ойду да Пропп жомоктордун сюжетин салыштырып, балыкты жеп бойго бүтүү сыяктуу мотивди талдоого алган, аны алгачкы тотемден келип чыккан мотив деп эсептеген. Буга мисал катары жаңы Гвинеянын папуастары адамдын теги балыктан келгенин жана балыкты тотем тутуп, сүрөтүн тартып жүрүшкөнүн айткан. Балдары он жашка чыкканда уруга кошулуп чоң балыктарды кармашкан. Балыктын жылтырак канатын баланын колуна жана бутуна шыбашкан. «Сенин ата-бабаң ага тиешелүү экенин билиши керек» - деп ата-энеси жөрөлгөлөрдү жасашкан [20, 227-б.] «Ак кемедеги» бала менен балыктын байланышы тукум улоочу мааниде да жазылса керек?! Дагы талдап көрөлү.

Байыркы кыргыздар жашаган аймакта «алабуга» аттуу балык болору, аны жегенге жарамдуулугун чыгыш тарыхый булактары чагылдырат. Арийне, энесай кыргыздары балыкты «суу хурты» («суу курту») деп аташып, жегенден жийиркенишкен. Ичүүгө жарамдуу суунун балык жыттанып калбасы үчүн тосушуп, тоолордун кырлары аркылуу өткөн атайын арыктарды чыгарышкан [5, 59-б.] 1758-жылы кыргыз-буруттар Волга боюна көчүп конушкандыгы маалым. Алар эң сыйлуу «ак сөөк кыргыз» уругун түзүшкөн. Алардан чыккан айрымдары алабуга аталып кеткен. Алабуга – энесайлык кыргыздарда тамакка жарамдуу балыктын аталышы катары белгилүү болгон. Бул этностук аталыш «балыкчылык менен кесиптенгендер» деген маанини да туюнтушу толук ыктымал [5, 23-б.]. Балким Энесайлык кыргыздар алабуга балыгын жебестен ыйык тутуп анын атын өздөрүнө ыйгарып алгандыр. Табу катары тутунушкан чыгар. Көчмөн катары балык жебесе дагы балык жөнүндө айтылган ишеним жана тотемдик калдык эпикалык чыгармаларга сиңип кеткенине кү-

бөбүз. Алабуга учурда Ош аймагындагы жердин да аты. Ал тургай кыргыз элинин арасында жаш келиндин түшүнө балык кирсе, улуулар балалуу болосун деп жоруганы бүгүнкү күндө да кездешет. Символ катары этнографиялык ишенимге айланган.

«Ак кемеде» баланын таятасы же баласыздыктан зар какшаган Бекей таежеси, Орозкул жездеси балыкты эңсебейт же балык болууну каалабайт. Баласыздыктан жапа чеккендер биринчи ирет балыка ишенүү менен жараткандан тиленет эле деген ой туулат, аргасыздан. Демек, жазуучу балык болуу тилегин баланын жан дүйнөсүнө гана ыйгарган. Анткени анын дүйнөсү таза жана аруу, руханий бийикте. Аны түбөлүккө жашатуу оюу менен да байланыштуу болушу толук ыктымал. «Манас» эпосунан иликтеп көрөлү.

Балык тууралуу «Манас» эпосунда өзүнчө баяндалбаса дагы жаныбарлар дүйнөсүнүн сүрөттөлүшүндө, пейзаждык сүрөттөөдө кеңири орун алган. Мисалы, С.Орозбаков, М. Мусулманкулов, Б. Сазанов жана Ш. Рысыевдин варианттары боюнча сюжеттик линияда кездешкен балык сөзүнүн көрсөткүчүн алалы («Манас» эпосунун сюжеттик-тематикалык көрсөткүчү проектисинен. П. жет.: Кулалиева К., Акматалиев А.):

Балык: С. О. – [1995, II: 34, 228, 254; 1995, III: 212, 146; 1997, IV: 67, 222, 226; 2006, V: 253, 267, 333, 438; 2006, VI: 31, 79, 80, 348; 2014, VI-VII: 26, 27, 81; 2014, VIII-IX: 65, 146, 298, 309, 505, 506, 597, 663, 666]

Ал көлүнүн ичинде

Түрлүү балык көбү бар (V: 438) [10, 438]

М. М. – [2017: 136, 212, 214, 288, 556, 594, 642, 644] [14]

Б. С. – [2017: 180, 181, 268, 305, 615, 638] [15]

Ш. Р. – [2013: 247, 257, 279, 292] [16]

Бул варианттардын ичинен С. Орозбаковдо балага балык оозантылып тирилтүү, аны аман алып калуу тилеги орун алган. Маселен, аярлардын кармашында Атыла аярдын баласы өлүм алдында калат, Манастын колу токтоп, эч ким кол салбастан балага балык оозантылат. Сыйкырдын күчү менен белгисиз жерден түлкү пайда болуп куткаруучу катары балыкты оозунан бүркүп Атыланын колуна берет:

Түлкү кайра салганы,

Атыланын колунда

Түрпү чабак калганы... [11, 267].

Атыла балыкты балага берип аны тирилтип алат.

Атыланын кашына

Оозун ачып окшуду

Ошо келген түлкүсү,

Ол түлкүнүн оозунан

Балыктын чыкты түрпүсү [11, 267-б.].

Аярдын баласы узап кеткенге Манастын жигиттери (Аярлар: Таскыл, Чүкүрүк, Ырдык, Ардалык, Арсанкул, Танабул, Бегүш, Көйүш) мүмкүнчүлүк берет. Мындай гумандуулук балыкка болгон табуну жана тукум улоо (түбөлүктүүлүккө умтулуу – мураскер жаратуу) ишенимин билдирет, башкача айтканда тотем менен табунун ара-катышы (катмары) «Манас» эпосунда орун алган. Мындан башка балык сымал мифтик жандыктардын С. Орозбаковдун вариантында ар кайсы эпизоддордо арбын кездешет. Мисалы, Адам балык, төө балык, Асылгыям, Кер балык, Куш балык, Көк балык, Ача балык, Суушу куш балыгы, Өрт балыгы ж.б. Булардан зооморфтук Адам балык тууралуу төмөнкүчө айтылат:

*Адам балык өзү бар,
Өнө боюн өлчөөрсүз,
Алты сөөм аяктай
Акырайган көзү бар [12, 184-б.].*

Адам балык суу ээси катары баяндалып Лина (Лена) жээгине келген Манастын аскерлерине зыяны жок, көрүнө калып жок болот. Шумерлердин мифологиясында дал ушундай башы адам көрүнгөн, аягы балык бөлүнгөн Кулулу балыгы бар (Мифы народов мира, 2008:564). Адам балыкка параллелдүү түрдө Асылгыям да төмөнкүчө сүрөттөлөт:

*Асылгыям деген жан,
Тептегерек чарадай,
Тегирмендин ташындай,
Тегеренип айланган,
Ортодо башы, көзү бар,
Кырданып суудан качырса
Аткан октой өзү бар [12, 298-б.].*

Мындай мифтик жандыктардын кездешүүсү адамдын балыктан келип чыккан генеологиялык принциптеги ишенимдин калдыгын билдирет. Ч. Айтматов образдуулукту реалдуулукка жуурулуштуруп мифтик адам балыктын элесин да балага ыйгарат: «Балык болгондо бала бүт денеси куду балыктын өзү болсо дейт, куйругу да, канаты да, кабырчыгы да балыктыкындай болуп, чөпкө алдырган муруну, калдаң кулагы, ничке моюнундагы башы гана азыркы бойдон калса деп кыялданат» [1, 49-б.].

Жыйынтык. «Ак кеме» повестинде албетте, баланын балыкка айланышы генеологиялык принципке туура келгени менен жазуучу руханий баалуулуктарды (эки жомогун: «Бугу эне», «Чыпалак бала») көбүрөөк сактап калуу далалатын көрсөткөн. Анын сакталышына баланын аруу жан дүйнөсү гана татыктуу. Бала айланасындагы деградацияланган адамдарга кошула албай балыкка (түбөлүктүүлүккө) айланып отурат. Жазуучу мурасты түбөлүктүү жашатуу, аны укумдан-тукумга улоо, бирок аруу адам аркылуу гана мүмкүн экендигин чагылдырган.

– Мен балык болуп кетем. Уктуңбу, ата, мен сүзүп кетем. Кулубек келгенде айт, мени балык болуп кетти де [1, 165-б.]. Бала балык болуп, суу менен сүзүп кеткенин эч ким туйбады [1, 166-б.].

Джон Пауль Рокс, Ж.Пиклер, В.Сомло тотемизмдин көп катмардуу жана көп кырдуу көз караштагы теорияны алдыга коюшкан. Алардын орток көз караштырынын бири тотемизмди белгиден, символдон келип чыккан белгилер системасы деп аташкан [23, 65-б.]. Так далил болбосо да ар бир тотемдин чөйрөсүнө жараша белги жана символдору арбын. Кандайдыр бир деңгээлде балык тотеминин белги, символдору элдик оозеки чыгармачылыкка, материалдык баалуулуктарга, көркөм чыгармаларга көркөм белги катары сиңип калды. «Ак кеме» повестиндеги баланын балык болуу тилеги, аягында балыкка айланып сүзүшү образдуу баяндалганы менен төмөнкү тотемдик көркөм белгилерди камтыйт:

1. Генеологиялык циклизация – тукум улоо (Балык адам тукумунун уланышына жардам берет деген белги);
2. Руханий мурасты түбөлүктүүлүккө жеткирүү (Жаратылыш суусун балык жараткан, суу менен балык түбөлүктүү деген белги);
3. Аруулукту сактоо (Балык жашаган суу таза, жана тунук. Өзү ыйык деген белги);
4. Ата-мурасына жетүү (Тегин билүү белгиси).

Адабияттар:

1. Айтматов Ч. Чыгармаларынын сегиз томдук жыйнагы. 3-т. - Б.: Учкун, 2009. - 480-б.
2. Акматалиев А. Манастан Айтматовго карай. - Б.: Улуу тоолор, 2016. - 234-б.
3. Бартольд В.В. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер. - Б.: Айбек, 1997. - 456-б.
4. Бернштам А.Н. Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхы жана археологиясы боюнча тандалма эмгектер. - Б.: Айбек, 2004. - 780-б.
5. Каратаев О.К., Эралиев С.Н. Кыргыз этнографиясы боюнча сөздүк. - Б.: Бийиктик, 2005. - 600-б.
6. «Манас». С. Орозбаков варианты, I-т. - Б.: Кыргызстан, 1995. - 566-б.
7. «Манас». С. Орозбаков варианты, II-т. - Б.: Кыргызстан, 1995. - 800-б.
8. «Манас». С. Орозбаков варианты, III-т. - Б.: Кыргызстан, 1995. - 672-б.
9. «Манас». С. Орозбаков варианты, IV-т. - Б.: Шам, 1997. - 611-б.
10. «Манас». С. Орозбаков варианты, V-т. - Б.: Шам, 2006. - 756-б.
11. «Манас». С. Орозбаков варианты, VI-т. - Б.: Шам, 2006. - 768-б.
12. Манас. С. Орозбаков варианты, VI-VII-т – Б.: Турар, 2014. – 792-б.
13. «Манас». С. Орозбаков варианты, VIII-IX-т. - Б.: Турар, 2014. – 798-б.
14. «Манас». М. Мусулманкулов варианты. - Б.: Бийиктик плюс, 2017. - 727-б.
15. «Манас». Б. Сазанов варианты. - Б.: Бийиктик плюс, 2017. - 666-б.

16. «Манас». Ш. Рысмендеев варианты. - Б.: Газета КГ, 2013. - 325-б.
17. Манас сөздүгү. - Б.: 2015. - 284-б.
18. Мифы народов мира. - М.: Наука, 2008. - 1147-б.
19. Памятники фольклора народов Сибири и дальнего востока. - Н.: Наука, 1995. - С. 415с.
20. Пропп В.Я. Фольклор и действительность. - М.: Наука, 1976. - С. 324.
21. Райхл Карл, Тюркский эпос. Традиции, формы, поэтическая структура. - М.: Восточная литература, 2008. - С. 383.
22. Селеева Ц. Б. Указатель тем калмыцкой и синьцзян-ойратской версий эпоса «Джангар». К.: Элиста, 2013. - 262-б.
23. Тайлор Э.Б. Миф и обряд в первобытной культуре. - С., 2000. - 624-б.
24. Bahaeddin Ögel, Türk Mitolojisi. I-t. A.: Türk Tarih Kurumu, 2010. - 644-s.
25. Bahaeddin Ögel, Türk Mitolojisi. II-t. A.: Türk Tarih Kurumu, 2010. - 610-s.

Рецензент: к.филол.н. Качкынбай кызы А.
